

Takács Judit

KERTBENY KÁROLY ÉS A MAGÁNÉLET SZABADSÁGA

I. Homoszexualitás, heteroszexualitás: magyar találmány?

Az 1980-as évek második feléig csak sejteni lehetett, hogy Kertbeny Károly, a magát magyarnak valló író-műfordító a szerzője annak az 1869-ben névtelenül megjelent két értekezésnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz dominanciájú Északnémet Államszövetségben, és amelyek egyikében először szerepeltek a „*Homosexual*” és a „*Heterosexual*” szavak. Manfred Herzer német kutató azonban többek között a budapesti Országos

Széchenyi Könyvtár kéziratárában talált Kertbeny-anyagok vizsgálatával bizonyítani tudta Kertbeny szerzőségét (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990).

A korabeli német helyzet rövid jogtörténeti áttekintéseként a következőket érdemes megjegyezni: míg Poroszország volt az egyik első olyan német állam, amely az akkoriban szodómiának nevezett cselekményért az 1532 óta járó halálbüntetést a XVIII. század végén, 1794-ben börtönbüntetéssel és korbácsolással, illetve testi fenyítéssel váltotta fel, addig a XIX. század elején, 1810 után több német állam, köztük Bajorország, Württemberg és Hannover, az 1791-es Code Napoléon mintájára már a férfiak közötti szexuális aktusok teljes büntetlenségét vezette be. Ezt váltotta fel 1871-ben az új egységes birodalmi büntetőtörvény 175-ös paragrafusa, amely a szigorúbb porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette az addig a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat büntetlenül hagyó országrészekre is (vö. Dynes, 1990:472).

A birodalmi büntetőtörvénykönyvet – a 175-ös paragrafussal együtt – 1870-ben fogadták el az újonnan létrejött Északnémet Államszövetségben, majd 1872. január 1-jén lépett hatályba a birodalom egész területén, felváltva az 1815 óta létező 36 szuverén törvényhozói entitás joggyakorlatát. A 175-ös paragrafus csak a férfiak között zajló „*erkölcsstelen természetellenes aktusokat*”¹ büntette, maximum öt éves bebörtönzéssel. A 175-ös paragrafus hatálya eredetileg csak az analíz közösülésre terjedt volna ki, de a későbbiekben a fellebbezési bíróságok kiterjesztették hatályát – a kölcsönös maszturbáción kívül – „*a közösüléshez hasonló aktusokra*”² is. Itt érdemes megjegyezni, hogy a nők közötti szexuális kapcsolatot törvény által egyáltalán nem szankcionálták (Dynes, 1990:944).

Kertbeny Károly budapesti kéziratári anyagában olyan feljegyzések találhatók,³ melyek alapján megállapítható, hogy A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÉS ENNEK 152-ES PARAGRAFUSKÉNT VALÓ FENNTARTÁSA AZ ÉSZAKNÉMET ÁLLAMSZÖVETSÉG BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV TERVEZETÉBEN⁴ és A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÁLTAL OKOZOTT TÁRSADALMI KÁR...⁵ című értekezések szerzője Kertbeny volt. Az utóbbi röpirat azért érdemel különös figyelmet, mert ebben szerepel először a homoszexualitás – „*Homosexualitát*” – kifejezés publikusan (vö. Kertbeny, 2000). Ezenkívül az említett iratokból az is nyomon követhető, hogy Kertbeny 1865 és 1868 között rendszeresen levelezett az úttörő „*meleg aktivistaként*”, illetve néhol a „*meleg felszabadítási mozgalom nagyatyjaként*” (vö. Dynes, 1990:1339) emlegetett Karl Heinrich Ulrichsszal.

A jogi végzettségű, klasszikus műveltségű Ulrichs (1825–1895) 1864–65-ben jelentette meg azt a kiadványsorozatot KUTATÁSOK A FÉRFIAK KÖZÖTTI SZERELEM REJTÉLYÉRŐL⁶ címmel, melyben kifejtette, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki feminitást feltételez. E férfiak elnevezésére új terminológiát vezetett be: „*Urning*”-nak nevezte őket. A „*férfitestbe zárt női lélek*” megnyilvánulásai Ulrichs szerint nem tekintendők se bűnnek, se betegségnek: „*Hogy egy valódi férfi szexuális készletű szerelmet érezzen egy férfi iránt, az lehetetlen. Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keve-*

¹ „*Widernatürliche Unzucht*”.

² „*Beischläfähnliche Handlungen*”.

³ Ezek megtalálhatók az OSZK Kéziratárában az OctGerm 296 és 297 számú iratkötegekben.

⁴ §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHS UND SEINE AUFRECHTERHALTUNG ALS §152 DES ENT-WURFS EINES STRAFGESETZBUCHS FÜR DEN NORDDEUTSCHEN BUND.

⁵ DAS GEMEINSCHÄDLICHE DES §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHES...

⁶ Eredeti cím: FORSCHUNGEN ÜBER DAS RÄTSEL DER MANN-MÄNNLICHEN LIEBE; az angol fordítás címe: RESEARCHES INTO THE RIDDLE OF LOVE BETWEEN MEN.

réke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfinem felé kell irányítania, míg a nőikkel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle... szexuális késztetésű szerelmet csak a férfinem iránt érez. *Nem tud másként tenni.*⁷ Nem ő adta magának ezt a szerelmi irányultságot, és ezt eltörölni sem képes. [...]

Hogy a természet hogyan és miért alkotta meg ezeket a köztes lényeket, az máig megoldatlan rejtély. Másrészt viszont az, [...] hogy az urningok szexuális szerelmi késztetését a természet adta, az ma már vitathatatlan. Az urning szerelem okát mindenféle másban keresték már (pl. az önfertőzésben stb.), ám ezek a feltevések mind hamisak.

Az egész teremtett világban nincs még egy olyan szexuális érzéssel felruházott élő teremtmény, melynek ezt az erős hajlamot – önmagát szörnyű önfeláldozásban felemészítve – egész életében el kellene fojtania. Sőt, a szexuális érettség időszakában e hajlam időszakos kielégítése teljesen természetes igény, mely szükséges a test és a lélek egészségének fenntartásához. Ez a természet igénye, mely ugyanolyan könyörtelenül kíván tiszteletet az urningtól, mint a valódi férfitől. Az urning számára a nővel folytatott szexuális kapcsolat lenne egyszerűen természetellenes bűn.

Értelmetlenség az urning szexuális szerelmi gyakorlatát hermafrodita jellegű szexuális természetéből kiragadva megítélni. [...]

Az urning is emberi lény. Ennélfogva neki is vannak természetes emberi jogai. [...] A törvényhozónak nincs joga magát a természet fölé helyezni, nincs joga elítélni a teremtőt a teremtményében, nincs joga mártírként feláldozni élő teremtményeket természet adta hajlamuk miatt.

Az urning az állam polgára is. Ennélfogva neki is vannak polgári jogai, és az államnak vele szemben is vannak kötelességei. [...] Az állam nincs feljogosítva arra, hogy jogok nélküli emberként kezelje az urningot – ahogy mind ez idáig tette.

A törvényhozónak természetesen joga van az urning szerelmi hajlamának kifejeződéseit ugyanolyan keretek között megszüntetni, ahogyan erre az összes állampolgár esetében fel van jogosítva. Következésképpen a törvényhozó megtilthat az urningnak három dolgot:

- a) éretlen fiúk elcsábítását,
- b) az igazság megsértését (erőszak, fenyegetés stb. által; tudatuknál nem lévő emberek kiharcolásával stb.),
- c) közszemérem sértést.

E megszorítások keretein belül az urning szerelem sehol nem igazi bűncselekmény. [...] A számomra *képzelt* bűn közé sorolható, melyek a civilizált emberiség szégyenére bemocskolják Európa törvénykönyveit. Büntetése tehát hivatalos jóváhagyással elkövetett igazságtalanság.” (Ulrichs, 1870:64–65.)⁸

Emez érvek alapján Ulrichs megpróbált az urningok védelmére kelni különféle büntetőeljárásokban, sőt 1865-ben alapszabály-tervezetet készített egy létrehozandó „Urning Unió”-hoz és tervbe vette egy Urning-lap indítását is.⁹

Hannover 1866-os porosz megszállása után Ulrichsot Poroszország elleni agitáció vádjával 1867 folyamán kétszer is bebörtönözték, majd 1867. júliusi szabadulásakor az immár porosz tartománnyá vált Hannoverból száműzve Münchenben folytatta tevékenységét, ahol 1867. augusztus 29-én a Német Jogászok Kongresszusán a férfiak közötti szexuális kapcsolatot tiltó törvények eltörlése mellett érvelt, sikertelenül. Ez volt az első eset, amikor egy önmagát nyíltan vállaló érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt (vö. Kennedy, 1988).

⁷ Az aláhúzással jelölt részek a szerző eredeti kiemeléséi.

⁸ Takács Judit fordítása.

⁹ A lap végül 1870-ben meg is jelent, de támogatás hiányában csak egy számot ért meg.

Ulrichs korai „meleg kampánya” hatástalan maradt, sőt az 1871-ben létrejött német egységesülés a férfiak közötti szexuális kapcsolatot szigorúan tiltó porosz törvénykezésnek az egész országra való kiterjesztését hozta magával. Ezután Ulrichs politikai mozgásteret teljesen beszűkült, ezért elkeseredésében 1880-ban kivándorolt Olaszországba, itt halt meg 1895-ben.

Kertbeny és Ulrichs 1865 és 1868 közötti fennmaradt levelezéséből, valamint megjelent értekezéseikből kitűnnek a két korai szabadságharcos érvei közötti különbségek: Kertbeny ugyan elfogadta a homoszexualitás veleszületett ösztönjellegeből adódó elnyomhatatlanságát, de legfőbb érvként azt hangsúlyozta, hogy a modern államnak ki kellene terjesztenie az állampolgárok magánéletébe való be nem avatkozás elvét a homoszexuálisokra is. Kertbeny Ulrichsszal ellentétes perspektívából közelítette meg a kérdést: nem a homoszexuálisok, azaz egy kisebb létszámú társadalmi csoport jogi felszabadításához hasznosítható biológiai érveket kereste, hanem a homoszexuális aktusok szabad gyakorlásához való jog mindenki számára való biztosítását szorgalmazta. Meggyőződése szerint ugyanis az államnak nincs joga az egyén szexuális magatartásával kapcsolatos magánügyekbe – se – beavatkozni.

Kertbeny így írt – valószínűsíthetően Ulrichsnek – egy 1868. május 6-i dátumú levéltöredékben:¹⁰ „*A veleszületettség bizonyítása azonban egyáltalán nem vezet célhoz, főleg nem gyorsan, és ezenkívül veszélyesen kétélű fegyver, bármilyen érdekes is legyen ez a természeti rejtély antropológiai szempontból. Hiszen a törvénykezés nem kérdezi, hogy a hajlam veleszületett-e, hanem csak e hajlam személyes és társadalmi veszélyei, a társadalomhoz való viszonya érdekli. Vannak például születésüknél fogva vérszomjas emberek, piromániások, monomániások stb., de őket sem hagyják háborítatlanul kiélni hajlamaikat, még ha ezek orvosilag bizonyítottak is... azért csak izolálják őket és ezáltal szélsőségességüktől a társadalmat. Így semmit sem nyerünk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatóbb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántszándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel, akkor sem, ha ez e két ember számára súlyos következményekhez vezet...*”¹¹

A homoszexualitással kapcsolatos, az 1860-as évek végén rendkívül modernnek számító emberjogi érvelése mellett Kertbeny másik újításaként az általa bevezetett szexualitásterminológia említhető, melyben nem fordult elő sem az urning, sem az uranizmus. Ehelyett a homoszexualitás, a heteroszexualitás, a monoszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarítható „*Heterogen*” fogalmakat hozta forgalomba, melyek közül az első kettő máig maradandónak bizonyult.¹²

¹⁰ E levéltöredék az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az OctGerm 302 jelzetű iratcsomó 228. oldalán található.

¹¹ Bessenyei Nóra fordítása.

¹² A monoszexualitás, homoszexualitás és heteroszexualitás szavak ihletője valószínűleg a botanikai szakszóként a XIX. század elejétől használatos biszexualitás („kettős nemiség” értelmű) kifejezés lehetett. Kertbeny pedig – életrajzi jegyzetei szerint – 1850-ben tíz hónapos lipcei kényszerpihenője alatt „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (Kertbeny, c. 1856:123). Kertbeny terminológiai újításairól bővebben lásd: Takács, 2001; 2004.

II. Ki volt Kertbeny?

Kertbeny Károly Mária Karl Maria Benkert néven Bécsben született 1824. február 28-án – ahogy életrajztöredékében hangsúlyozza – „*mint magyar szülőknek fia*” (Kertbeny c. 1856:120).¹³ A magyar irodalomtörténet nem túl jelentős műfordítóként tartja számon, akinek talán legnagyobb irodalmi érdeme az a lelkesült szándék volt, amellyel a magyar irodalmat – mindenekelőtt Petőfi és Jókai műveit – külföldön, elsősorban német nyelvterületen népszerűsíteni kívánta.

Kertbeny életének ötvennyolc évében rengeteg dologgal foglalkozott: pályafutását 1840-ben, tizenhat évesen könyvkereskedéssel kezdte, 1843-ban, tizenkilenc évesen rövid katonáskodással folytatta, majd „*kezd[et] az egyetemen és magányosan orvositudományt tanulni*” (Kertbeny, c. 1856:120).¹⁴ Irodalmi aspirációi 1845-től támadtak, miután Pesten megismerte Petőfit: „*Szabad időben Petőfivel... vagy Pilvax kávéházjában volt... Petőfi, Jókai, Tompa, Sárossy, Lisznyai... társaságában, vagy a nemzeti színházban... Eötvös és Lukács Mórhoz járt, és Vörösmartyhoz... – Mindezen körökben támadt neki a gondolat a magyar irodalmat a világirodalomban képviselni.*” (c. 1856:120.)

1846-ban JAHRBUCH DES DEUTSCHEN ELEMENTES IN UNGARN címmel már saját folyóiratot próbált indítani, mert „*a magyarországi németeknek kötelessége, feladata a magyar politikai és szellemi mozgalmak és Europa közt a megértést hidat építeni... – Ez időben ismeretséget csinált Pulszkyval. Kossuthhoz járt, de Szécsenyihez is, ki a Jahrbuchnak nagy pártfogója volt*” (c. 1856:121). A lapindítási kísérlet azonban kudarcba fulladt: 1846-ban „*a »Jahrbuch« első fele kinyomatott... No hát, szép sárba lépett. A német lapok gunyoltak és protestáltak a feladattal ellen, a magyarnak szolgája lenni, és a magyar lapok protestáltak, hogy magyarországban nincs jogosult »német elem«. Egyik se felfogta Kertbenynek engesztelhető eszmét. Végre megfogta sátorfáját és tovább ment. Május 6-án elhagyott Pestet. Édesapja már halálágyon feküdt. Ment gyalogosan, csak tíz forinttal, és Petőfi költeményeivel a világba. Balatonfüreden Deák Ferenczet találta, és az őt felbátorította, külföldre menni, és a magyar irodalmát képviselni*” (c. 1856:121).

Ezután beutazta Olaszországot, majd Svájcba szökött, és 1847-ben innen „*közpönyege elzalogosítása által Parisba utazott, és ott február elsón érkezett frakkba, fillér nélkül, ismeretség nélkül, 6kor reggel*”. Párizsban találkozott „*Heine Henrikkel*”, akinek Kertbeny első, 1949-es Petőfi-fordítását ajánlotta, és ismeretséget kötött többek közt Bem Józseffel, „*Bakuninnal*”, „*Sand Györggyel*” és „*Musset Alfreddal*”. „*E[z] időtől kezdve Kertbeny mint életfeladatnak feltette, működését a magyar irodalom képviselésének szentelve. – De eddig neve még mindig családié, Benkert volt. Hanem magyar neve kellett, ha magyar ügyet akar képviselni. Azért hazairt, névváltásért. A beírás történt 1847ki szept 23án, 6613 sz.a. És az engedély jött K. helytartóság által 1848ki február 22én, 8812 sz.a.*” (c. 1856:121.)

Még 1847-ben áthajózott Párizsból Londonba, ahol a British Museumban „*a magyar könyvek és kéziratok rendbeszedése véget*” dolgozott. 1848-ban azonban már egy berlini napilap munkatársa lett. Berlinben megismerkedett többek között „*Humboldt Sándorral, két híres Grimm testvérekkel*” és „*Arnim Bettina bárónéval, Goethe szeretőjével*”, majd több német városban töltött hosszabb-rövidebb időt, közben népdalokat, JÁNOS VITÉZ-t, TOLDI-t fordított (c. 1856:122–23).

¹³ Kertbeny befejezetlen önéletrajzából az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm a részleteket.

¹⁴ Kertbeny orvosi tanulmányairól csak annyi tudható, hogy belekezdett. Kertbeny legrészletesebb életrajzában írója, Detrich Márta is csak annyit említ ezzel kapcsolatban, hogy „*beiratkozik az orvosi karra, s mint autodidakta igyekszik a hiányzó előtanulmányokat pótolni*” (Detrich, 1936:12).

1850-ben Lipcsében dolgozott, ahonnan hiányzó útlevele miatt a rendőrség ki akarta utasítani, ezért tíz hónapig a lipcsei botanikus kert főkertésznél talált rejtkehelyet a rendőrség elől. Itt – saját bevallása szerint – „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (c. 1856:123). 1851 végén feladta magát az osztrák hatóságoknál, és Bécsben börtönben „két hete[t] ült. Végre a hadibíróság ötlet felmentette, de eltöltötte Bécsset elhagyni és az újságoknál dolgozni. Nyomorban élt” (c. 1856:124). Az 1851-es koburgi rendőrségi értesítőben közölt körözés szerint azonban Kertbenyt több dolog miatt is keresték: „Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetiséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában... hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korcsmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. Kir. Osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságától törvényes útlevél előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.” (Deák, 1998a:349.)

E körözésről Kertbeny nem tett említést önéletrajzában, mint ahogy arról sem, hogy 1854-ben felajánlotta ügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak. Deák Ágnes történész kutatásai szerint e lépését „a megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel” (Deák, 1998a:354) tette meg: saját beszámolója szerint tulajdonképpen egy irodalmi lapot kívánt indítani – más forrás híján – a titkosrendőrség anyagi segítségével. A titkosrendőrségnek így érvelt Kertbeny a lapindítás szükségességéről: „a biztosabb egzisztenciateremtés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összeköttetésbe hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitartó, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükség esetén még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetleníthetné magát, s a saját szakállára továbbvihetné a lapot...” (Kertbenyt idézi Deák, 1998a:348.) E tervek azonban nem tűntek túl meggyőzőnek Protmann pest-budai rendőrigazgató számára, aki hamarosan minden kapcsolatot megszakított Kertbenyvel.¹⁵ Tovább árnyalhatja besúgó elszántságának megítélését, hogy Kertbeny néhány évvel korábban Eisler Mórral együtt Vasfi és Benkő álnéven HANGOK A MÚLTBÓL címen forradalmi költészeti antológiát jelentetett meg, mely az 1850-es évek elején tiltott volta ellenére nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon (vö. Deák, 1998b).

Még ügynöki kísérlete előtt, 1852-ben Magyarországon próbált szerencsét: többek között Liszt Ferencnek gyűjtött anyagot a cigányzenéről, és egy ünnepi album szerkesztésébe kezdett az épülő esztergomi székesegyházról (vö. Detrich, 1936). Egy 1855-ben anyjához írt levelében¹⁶ említette házassági tervét a gazdag özvegy Matusiczky bárónóval. A házasság azonban meghiúsult, mivel Kertbeny az esztergomi albumot nem fejezte be, de a felvett előleget sem tudta visszafizetni, így az adósok börtönébe zárták.

1856. febr. 1-jétől ismét Bécsben tevékenykedett: „sok újságoknak munkatársa és levelezője” volt, valamint „állandó ítéző a Burgszínházban”. „De a legbefolyásosabb tevékenysége ezen az esztendőben ez volt, hogy a bécsi lapokban... nyilvánosan föllépet[t] az utilevelek eltörülése végett” (Kertbeny, c. 1856:125) – útlevelével, illetve annak hiányával kapcsolatosan

¹⁵ Deák Ágnes kutatásai során két Kertbenytől származó jelentést talált, melyekben nem volt más, csak „néhány oldalnyi álmodozás és semmitmondás” (Deák, 1998b:33).

¹⁶ Az 1855. február 9-i levelet Detrich Márta említi (Detrich, 1936:24).

ugyanis rengeteg hivatalos problémája adódott. Publicisztikai írásaiban egyébként is szívesen foglalkozott olyan témakörökkel, melyek személyét hátrányosan érintették, például írt „*az adósok börtöne eltörlése érdekében is, de hasztalan, mert 1858-ban Bécsben, majd 1864-ben Brüsszelben újra meg kellett ismerkednie ezzel az intézménnyel*” (Detrich, 1936:24).

Kertbeny 1859-ig maradt Bécsben. Innen a katonai szolgálatot elkerülendő az olasz–osztrák háború kitörésekor szökött Münchenbe, ahonnan hamis útlevele miatt kiutasították. Ezután érkezett Svájcba, ahol 1860-tól 62-ig Genfben élt. Genfben Hans Christian Andersen is fölkereste, hogy tanácsát kérje egy dán Petőfi-fordítás ügyében. A genfi polgármesterrel való összetűzése után 1862 végén Párizsba kellett távoznia, ahonnan 1863 nyarán szembetegsége miatt utazott Brüsszelbe: orvosai levegőváltozást ajánlottak neki (vö. Detrich, 1936:26–28).

Brüsszeli – három és fél éves – tartózkodását élete legelhibázottabb lépésének tartotta. Elégedetlenségéhez nagyban hozzájárulhatott az is, hogy a brüsszeli magyar emigráció tagjai Bécsnek való kémkedéssel gyanúsították. 1866 elején hagyta el Brüsszelt: Düsseldorfon és más német városokon át Kölnbe érkezett, ahol nem fogadta el a *Kölner Telegraph* állásajánlatát, hanem inkább kereskedelmi ügynökösködésből tartotta fenn magát. Ezután Hannoverben élt egy darabig, ahol például a magyar borokról írt reklámcikkeket, majd 1868 nyarán Berlinbe érkezett, ahol nyolc évet töltött (vö. Detrich, 1936:28–32).

Berlinben ismét irodalmi munkákkal – elsősorban Jókai regényeinek fordításával – foglalkozott, és a *Hon* című magyar lapban levelezett (vö. Szinnyei, 1899). 1869-ben meg is választották a berlini magyar egyesület elnökének. Berlini tartózkodása alatt sokat betegeskedett: 1870-ben szélütés érte, minek következtében „*baloldala teljesen megbénul, írni nem tud, naplót sem vezet egy jó darabig*” (Detrich, 1936:33).

Végül 1875. augusztus 15-én, ötvenegy évesen, „*már elbetegesedve, a kormány segélyében is részesülve, a sokat hányatott agg író visszatérhetett Budapestre, hol a város gyógyítását elősegítve, lakást adott neki a rudasfürdőben*”. 1882. január 23-án halt meg Budapesten: „*Senkije sem volt, az írói segélyegylet temettette el*” (Szinnyei, 1899:136).

Kertbeny életének ez a – részint maga Kertbeny által az utókorra hagyományozni kívánt, részint az irodalmi szakma által hivatalosan elfogadott – verziója azonban nem ad választ arra, honnan eredt a homoszexualitással kapcsolatos politikai érdeklődése.

III. Kertbeny rejtett élete

Kertbeny jórészt titokban művelt (homo)szexuológiai munkássága kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy önmagát saját terminológiája szerint „*normálszexuálisként*” – azaz heteroszexuálisként – meghatározó férfi vajon miért foglalkozott oly behatóan a homoszexuálisok társadalmi és jogi megkülönböztetésének problémakörével. Kertbeny erre a kérdésre saját maga azt a magyarázatot adta, hogy ösztönös hajlama volt mindenféle igazságtalansággal való szembeszállásra. A téma iránti érdeklődése pedig – saját bevallása szerint – 1840-ben egy „*abnormális izlésű*” fiatal barátja öngyilkosságával kezdődött, aki gyermekora óta küzdött „*elnyomhatatlan szenvedélyével*”, és aki ezen – a hatóságok által szigorúan büntetni rendelt – „*bűne*” révén egy zsaroló áldozatává vált. A halott barát állítólag búcsúlevelében kérte Kertbenyt, hogy a zsarolóval kapcsolatban figyelmeztesse néhány érintett ismerősét. Így ismerhette meg Kertbeny ennek a „*szek-tának*” a tagjait – a „*felső körökből*” is –, akik aztán bizalmukba fogadták (Kertbenyt idézi Féray–Herzer, 1990:26–27.).

Kertbeny naplójegyzeteinek tüzetes tanulmányozása alapján azonban további, az előbbi magyarázatot – illetve annak kizárólagosságát – némileg megkérdőjelező következtetések vonhatók le.

Kertbeny életéről – a Szinnyei- és a Detrich-féle életrajzokon kívül (vö. Szinnyei, 1899; Detrich, 1936) – fennmaradt önéletrajzaiból, publikálatlan önéletrajz-töredékeiből, valamint naplójegyzeteiből elég részletes kép alkotható. Az általam vizsgált életrajztöredék¹⁷ valószínűleg publikus célokra íródott: ezt támasztja alá, hogy a szöveg hemzseg a híres, fontos emberekre való utalásoktól, így is jelezve a szerző fontosságát. A naplók¹⁸ azonban minden bizonnyal magánhasználatra készültek: ezekben például alig szerepelnek hírességek, illetve a velük való kapcsolatok hangsúlyozása. A naplókban Kertbeny majdnem mindennap rövid bejegyzéseket készített arról, hogy melyik városban mikor kelt fel, milyen volt aznap az idő, mennyi pénzzel rendelkezett, illetve éppen kinek tartozott, mit kellett esetleg elzálogosítania, kivel találkozott, merre járt, kinek írt, illetve kitől várt vagy kapott levelet, és a nap végén mikor keveredett haza.

A Budapesten – az OSZK Kézirattárában – fellelhető naplók első kötete 1864-ben Brüsszelben íródott, az utolsó, tizenhetedik kötet pedig 1881-ben Budapesten. 1870-ből nem maradtak naplójegyzetek, ugyanis Kertbeny betegsége miatt nem tudott naplót – se – írni. Az első két – 1864-es és 1865-ös – kötetet Kertbeny Brüsszelben írta, az 1866-os harmadikat pedig még Brüsszelben kezdte el, de már Kölnben fejezte be. Az első három kötet nyelve német, de a bejegyzések között található magyar nyelvű betoldások is. A negyedik, 1867-es, Kölnben megkezdett kötet azonban – az ezután következő tizenháromhoz hasonlóan – már szinte kizárólag magyar nyelven íródott. Brüsszelben tehát német nyelvű bejegyzéseket készített, német nyelvterületre érkezve pedig hamarosan átváltott a magyar nyelv használatára.

A különböző nyelvek használata Kertbeny naplóiban azért érdemel figyelmet, mert az adott nyelvi környezettől eltérő nyelvhasználat a naplóbejegyzések titkosítását szolgálhatta. Már az első három kötet német nyelvű bejegyzései közé is ékelődnek magyar nyelvű betoldások, melyek általában valamilyen kellemetlen témára vonatkoznak. Ilyenek például: „*Fillérem síncs!*” (1864. február 4.); „*az igazságministeriumtól felszólítás holnap átjönni!! Mi lesz az megint? Tán most vége mindennek!*” (1864. március 22.); „*gorombaságok a háziasszonytól, ki lakást felmondta*” (1864. április 29.); „*órámát zálogba 40 fr*” (1864. szeptember 17.); „*kabátom és frakkom zálogba 18 fr ért*” (1864. november 22.); „*krajczár nélkül!*” (1865. szeptember 3.); „*négy rendőrök, kik vastagon utánam néztek... Nem tudom, miféle sejtetem uralkodik bennem valami szörny véget!*” (1865. szeptember 10.)

Ugyanakkor a naplókban már a kezdetektől, a magyar nyelvű betoldások között is, jelen van az a témakör, ahová Kertbeny magánéletére, illetve különböző férfiakkal való kapcsolataira utaló bejegyzések sorolhatók. Mivel az ilyen típusú utalások sűrűsödése különösen az 1870-es súlyos betegséget megelőző, vagyis Kertbeny 40-től 45 éves koráig tartó időszakra jellemző, elsősorban az 1870 előtti években írt naplójegyzeteket vizsgáltam. E témakörrel összefüggésben – különösen 1865 és 1868 között – igen gyakorivá válnak az utólagos öncenzúrázó törlések és átsatírozások, melyek alatt azonban néhol még olvasható az eredeti bejegyzés vagy annak egy része. Itt fontos ismét

¹⁷ Megtalálható az OSZK Kézirattárában az OctGerm 302-es számú iratkötegben.

¹⁸ A Kertbeny által írt naplók tizenhét kötetét az OSZK Kézirattárában található meg DuodH55/1–17. jellel.

megemlíteni, hogy az 1864-től 1868-ig tartó időszakban Kertbeny és a saját uranizmusát nyíltan vállaló Karl Heinrich Ulrichs viszonylag rendszeresen levelezett, aminek nyomait Kertbeny naplójegyzetei szintén megőrizték.¹⁹

Kertbeny férfiakra való utalásai – az ezeket gyakran kísérő kitöréseken kívül – előfordulásuk viszonylagos sűrűsége miatt is felkelthetik a figyelmet, nőkre való utalások ugyanis csak ritkán fordulnak elő. Az első ilyen típusú – férfiakkal kapcsolatos – magyar nyelvű bejegyzések az 1864-es kötetben találhatók: „2fr. Szépfű” (május 15.); „gyönyörű legény” (július 16.); „Viktor itt, de kankós” (augusztus 15.); „Viktor jött, még se olly rossz a hogyan féltünk” (szeptember 8.); „Hubert, valami szép fiú” (december 3.).

1865 elején többször említ ismét egy Hubert nevű férfit,²⁰ például: „Hubert már három napja nincs itt” (február 20.); „Hubert megint nem jött!” (március 3.) Majd név nélkül utal másokra: „Szép fiú, de be nem...” (átsatírozott bejegyzés április 29-én a Hotel Royal Brüsszelből); „azzal a fiúval igaz a dolog” (átsatírozott bejegyzés május 11-én); „megnéztem azt a szép fiút” (augusztus 21.). Végül itt szerepel: „aztán szörnyűség! Megint egy kankót!” (november 1.)

1866-ban még Brüsszelben említést tesz egy „gyönyörű berlini”-ről, de a mondat végét olvashatatlaná satírozza (január 30.). Februárban – amikor Kertbeny már német területen van: először Düsseldorfban, majd Kölnben – viszonylag gyakoriak a teljesen kitörölt részek, de akadnak olvasható bejegyzések is: „ifjú borbélylegény” (február 19. és 20.); „szép borbély” (február 21.; átsatírozva: február 24.); „szörnyű szerelmes a legénybe” (átsatírozva) – fölötte láthatóan: „Magam tettem” (február 25.); „a borbély menne, de nem akarom” (április 2.). Majd: „Az a kankó egészen nyilvánosan” (április 3.); „Az a kankó mindig” (április 4.); „A fodrásznál a fiút elcsáb! Mi lesz belőle?” (átsatírozva: május 17.); „Lajos jött, tettük. 1 tallér” (június 13.); „Lajos nem jött” (június 16.).

Augusztus végétől egyre gyakoribbá válnak a kitörölt részek, és – innen kezdve az év végéig – majdnem napi rendszerességgel tűnik fel a naplóban egy bizonyos János, illetve a későbbiekben egy Jancsiként emlegetett férfi: „János nem jó kedvében” (átsatírozva: augusztus 22.); „János itt, de nem megy” (átsatírozva: augusztus 25.); „János f...t megmutatta” (átsatírozva: augusztus 28.); „János nekem tette” (átsatírozva: szeptember 17.). Október közepétől a Jancsi név sok helyen már nincs törölve az egyébként átsatírozott részekből sem: „Jancsi nekem tette”²¹ (október 20.); „Jancsi nem jött, hát mi a baj? Mi lesz abból? Csak 10 felé jött” (október 29.). Novemberben és decemberben szintén nap mint nap szerepel Jancsi: „Jancsi nekem játszott. Igen nagy félelem, hogy szomszédom, hadnagy észrevette reggeli játékaim” (november 1.); „Jancsi nekem tette” (november 3.); „Jancsi [olvashatatlan satírozás] Igen veszedelmes az állapot, mert egy szobából a másikba mindent lehet hallani” (november 7.).

1867 első felében Kertbeny Kölnben több gondját is említi naplójában. Januárban Jancsi kankójával foglalkozik szinte mindennap: „[satírozás] szörnyűség, igen [satírozás] beteg, szegény fiú. Mi lesz a vége?” (január 14.) Február elején viszont már más okból is aggódik: „Szörnyű újság! Numát befogták és mindenre vették. Mi lesz abból! Nagy félelem!”

¹⁹ Például az 1864-es naplóban június 21-én és június 22-én is szerepel „Numa Numantis”, Ulrichs álneve; máshol „N. N.” (1864. július), illetve „Numa” (1866. augusztusban egyszer, szeptemberben kétszer, novemberben négyszer) bejegyzéseket találunk; 1865. szeptember 19-én viszont Ulrichsként szerepel; végül az utolsó Ulrichsra való utalást – „Numának arcképekkel” – az 1868. október 21-i bejegyzésnél találtam.

²⁰ Február 20-án, 22-én, március 3-án, 4-én és 10-én.

²¹ A naplójegyzetekben csak az általam álló betűvel jelölt részek vannak átsatírozva.

(február 4.); „Szörnyű napok! [...] Szörnyű rémképek. Elégettem mind a veszedelmes levelek” (február 5.); „Szörnyű napok! Lehetetlen, hogy ki ne süljön!” (február 6.). Innen kezdve – a mind gyakoribbá váló törlések mellett – több hónapon át szinte naponta beszámol arról, hogy mennyire fél.

Ami bizonyos: Numát, azaz Ulrichsot 1867 áprilisában tartóztatták le másodszor. Ekkor burgdorfi házáat is átkutatta a rendőrség, ahol lefoglalták az „*Uranismus*”-szal kapcsolatos írásait, a levelezését és egy – 150 berlini férfi nevét tartalmazó – „*Urning-listát*”, melyet eljuttattak a berlini Belügyminisztériumba (vö: Kennedy, 1988:99–100). Mindezek fényében érthetőbbé válhatnak Kertbeny következő naplójegyzetei: „[satírozás] *elveszett, és rólam rosszul beszélt! Én istenem, mi lesz abból. Oda vagyok*” (április 16.); „*Numát újra befogták! Most oda vagyok!*” (április 27.) Aztán három nap múlva arról panaszkodik, hogy „*Ez a veszett ember a legszörnyebb veszedelembé hoz. Mind a papírosok megtalálták.*” (április 30.).

Május elsején így foglalja össze helyzetét: „*Ez nekem tán a legszörnyebb május lesz egész életemben, elvesztvén a hazát, az anyát, a jó hírt, az életem[e]t, és husz évi fáradságnak gyümölcsei[t]. És mint az ártatlan, csak ezen rossz bolond miatt! Szörnyű, szörnyű!*”

Májusban Bécsből vár levelet, amely egyre csak késik, közben pedig nagyon rosszul érzi magát: „*Borzasztó napok! [...] Tán visszatartják leveletem már? Borzasztó!*” (május 19.); „*Rettenő napok!*” (május 21.); „*Rémm napok*” (május 22.). Végül 25-én némileg megnyugszik: „*Tán ma kisütni fog. Ki is sült! Nem! Délben a felelet jött. Úgy látszik végre jó szerencse kisül az egész jajból. Steinmann por.k. főrendőrségi igazgató a leveleknek írója. Magához ki Hannoverbe. Oda megyek.*”

Sajnos nem deríthető ki a bejegyzésekből – és egyelőre más forrásokból sem –, mi aggasztotta pontosan Kertbenyt Ulrichs letartóztatásával és a rendőrség által lefoglalt anyagokkal kapcsolatban: lehetséges, hogy zsarolta valaki, vagy egyszerűen tartott az esetlegesen ráirányuló rendőri figyelemtől. Mégis, „*veszedelmes levelei*” elégetésére és „*a megtalált papírosokra*” való utalások alapján feltehető, hogy Ulrichs letartóztatásakor Kertbenyn a személyes érintettsége miatt lett úrrá a félelem.

Ezután néhány nyugalmasabb hónap következik a szokásos bejegyzésekkel: „*Lajos. Egészben megmutatta. Gyönyörű.*” (június 8.); „*Nem megy oly f...! Vigyázni kell*” (június 9.); „*Lajko. Csokolás*” (június 15.); „*...de legény nem akart*” (július 27.); „*Lajko. Játszottam*” (augusztus 3.); „*Lajkó nem jött!*” (augusztus 11.); „*Lajkó igen kankós. Mi lesz abból?*” (augusztus 17.); „*Lajkó. Gyönyörű*” (szeptember 7.). – Kertbeny legközelebb szeptember közepén ad hangot aggodalmának: „*...egy rendőrségi katona itt volt. Mi lesz abból? Tán félni való!*” (szeptember 17.) Majd decemberig csak Lajkó majdnem mindennapos emlegése folytatódik.

Decemberben azonban többször visszatér egy brémai perre:²² „*Ma elítélték szegény Feldmann[t], 1 év börtön, a pimasz fat[ty]ut 4 hétre, a másik kettő szabadon kimentek*” (december 20.); „*Ma a szörnyű nap, hogy elítélnék szegény Feldmann[t]t Bremenben, legalább egy évre! Ha csak más disznóság nem lesz belőle!*” Végül az ez évi utolsó bejegyzésben a következőket írja: „*Napfényes reggel. Keltem 9kor. Megint bajos napok, félelemteljes, mi fog a bremai per-*

²² Valószínűsíthető, hogy itt Feldmann brémai színházigazgató peréről van szó, akit 1867 októberében tartóztattak le három tizenkilenc éves fiatalemberrel együtt, és „erkölcstelen természetellenes cselekmények” elkövetésével vádolták őket (vö. Kennedy, 1988).

ből kiszülni. Lajkó megint nem jött! A szabó Heller nadrágot és leiblit küldött. 11 1/2 a római fürdőbe kocsztam. Jó lekeféltek. Fodrász és borbélyhez. Ikor rhénai udvarban. A Borsenkлубban még semmi Brémenből. Haza. 7kor színházba, Rulf mint Robert. Nem igen tetszett... [végig át-satírozva]" (december 22.).²³

Az 1868-as napló „Az 1867ik évnék kronikájá”-val kezdődik, ahol Kertbeny ismét megjelöli az előző év számára fontos napjait; például: „Febr. 4. Numát újra befogták”; (február) „5. Elégettem írásaim”; (április) „18. Groonen [Jancsit] utolsó láttam”; (április) „23. Numa újra fogság. Numának írtam!”; (április) „27. A szörnynapok kezdete, egész 28ik májusnak”; „május 1. Legsörnyebb rossz idő és a félelem”.

Az 1868-as naplóbejegyzések tanúsága szerint az év folyamán Kertbeny gyakran vált levelet „N. N.”-nel, azaz Ulrichsszal, akinek az utolsó levelet október 21-én küldi. Ezután, úgy tűnik, megszakad a levelezés, de Kertbeny egy 1869-es naplójegyzetében egy újabb per – valószínűsíthetően Carl Ernst Wilhelm von Zastrow berlini pere (vö. Kennedy, 1988) – kapcsán még egyszer említést tesz róla: „Olvastam a szörnyt a mit elkövettek szombaton. Kilencéves fiával a saját apja” (január 19.); „Elégetem papirosok” (január 23.); „A néplapban végre N. N. is behozták a disznóságba!” (február 6.); „Ma egy hónap, hogy az a szörnyü bün szegény fiával cselekedett” (február 17.).

Ebben az évben Kertbeny viszonylag sűrű levelezést folytat Hermann Serbével, egy lipcsei könyvkiadóval is, akinél *SEXUALITÄTSSTUDIEN* című, szexualitással kapcsolatos tanulmányait tartalmazó könyvét szeretné kiadni. A könyv soha nem jelent meg,²⁴ és készütségi fokáról is csupán annyi tudható egy Serbe által Kertbenynek írt július 5-i levélből, hogy Serbe az első, „Történeti bevezetés” című rész után hiába kérte és várta a folytatást (vö. Féray–Herzer, 1990:29–30). Kertbeny 1868. július 8-i ingerült naplóbejegyzésében pedig ez olvasható: „Szép levél Serbetől! Szart küldi, nem pénzt! És az ablakba valaki bekukka[n]t, mikor L. itt volt!”

Kertbeny többször említi egy bizonyos G. J.-t is,²⁵ mely rövidítés nagy valószínűséggel Gustav Jäger stuttgarti zoológiaprofesszort takarja. Később, az 1870-es évek végén egy újabb „szexualitáselméleti” tanulmányt készített Jäger számára, melynek egyes részeit Jäger *A LÉLEK FELFEDEZÉSE* című könyvében – forrásként egy titokzatos „Dr. M.”-et megjelölve – a szexuális vonzalom és a tesztagok kapcsolatára vonatkozó elmélete magyarázatához használta fel (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990; Kertbeny, 2000).

1868 július végéig a naplóban szinte naponta szerepel „L.”. Kertbeny augusztus eleji Berlinbe költözésétől október elejéig ugyan „L.” helyén átmenetileg egy bizonyos Pali, illetve Palkó tűnik fel rendszeresen, ezután azonban az év végéig ismét a „Lajkós”²⁶ bejegyzések sűrűsödnek. Emellett akadnak más férfiakra való utalások is: „szép amerikai” (március 8.); „ott Reichmann színész és gyönyörű Baatz ifjú színész” (június 4.); „Délután Bansen Vilmos itt, vizsgáltam, urn[ing?]”²⁷ (július 5.); „Hermannhez, ki Jakoby fod-

²³ Ez a december 22-i naplóbejegyzés teljes szövege, ami jól illusztrálja Kertbeny naplóírási stílusát.

²⁴ Bár későbbi naplóbejegyzései arról tanúskodnak, hogy éveken át foglalkozott ezzel a munkával: „írtam Monosexualismust és Homosexualismust I” (1871. május 8.); „Kezdettem a sexualstudiumok végett írni” (1874. január 15.).

²⁵ Például: „Gjtől a röpirat” (1.); „...valamit mondott a röpirat iránt, mit G. J.-nek írtam” (7.); „levél G. J.-től, igen unalmas komisszio” (11.); „Nincs pénz, nincs kilátás, és ez a fatális feladat G. J.-től!” (12.)

²⁶ A naplókban nem derül ki, hogy az 1867-ben és 1868-ban gyakran emlegetett Lajkó, illetve „L.” ugyanaz a személy-e.

²⁷ A szó végződése át van satírozva.

rással utazik. Megvizsgáltam mesztelen. Aztán B... színesz jött” (július 18.); „ebédelni Zening kertjébe, hol szép pincér, de az étel rossz” (augusztus 8.); „Zeninghez, a szép legényt nézni” (augusztus 9.); „gyalogosan az uszodába. Ott szép ángol” (augusztus 10.).

Kertbeny 1864 és 1869 között született naplóbejegyzései tehát arról árulkodnak, hogy a szerző homoszexualitással kapcsolatos elméleti érdeklődése háttérben személyes érintettség is fellelhető. Férfiak iránti érdeklődésére az említett időszakból több példát is bemutattam, melyek közül néhány – a platonikus vonzalmon túl – kifejezetten testi kapcsolatok létesítésére utal. A különböző férfiakra vonatkozó bejegyzéseket Kertbeny utólag több helyen megpróbálta satírozással eltüntetni: ez a fajta öncenzúrázás is azt sejteti, hogy nem akart a férfiak iránti behatóbb érdeklődéséről a kívülállók számára árulkodó és esetleg a hatóságok által ellene felhasználható nyomot hagyni. E törekvését erősíthette a társadalmi környezet ellenségességének fokozódása, hiszen az 1871-es német birodalmi egység megteremtése a férfiak közötti szexuális kapcsolatoknak a korábbiakhoz képest szigorúbb jogi szankcionálását is magával hozta.

Az 1860-as évek második felében Kertbeny rendszeresen levelezett Karl Heinrich Ulrichsszal, akit a férfiak iránti vonzalmának nyílt vállalása és a homoszexuálisok jogaiért való kiállása miatt 1866–67-ben kétszer börtönbüntetéssel sújtottak. Az ebben a – Kertbeny által „szörnyapok”-nak, illetve „rénapok”-nak nevezett – időszakban írt naplójegyzeteiből süt az aggodalom: veszedelmesnek vélt leveleket és papirosokat éget el, és úgy tűnik, mintha valamilyen leleplezéstől tartana. Egy valószínűsíthetően Ulrichsnek szóló, 1868. május 6-i levéltöredékében pedig – amiből a benne szereplő homoszexualitással kapcsolatos figyelemkeltő emberjogi érvelés miatt már idéztem – ezt írja: „Csak személyes fenyegetettség által lettem arra rákényszerítve, hogy még jogi alaptanulmányokkal is foglalkozzam.”²⁸ (OSZK OctGerm, 302:227.)

Kertbeny kalandos életén áttekintve az is feltűnhet, hogy nem irodalmi jellegű publicisztikáit a változtatás szándékával írta, általában olyan témakörökről, amelyek személyesen is érintették. E sorba illeszthetők homoszexualitással kapcsolatos írásai is, bár ezeket soha nem jelentette meg saját nevében. Sőt Kertbeny – akit egyébként nem a szakmai szerénység jellemzett, inkább érdemei felnagyítása és túlértékelése – szinte semmilyen olyan publikus nyomot nem hagyott, ami szerzőségére utalna. Csupán egyetlen – eddig ismert – kivétel említhető: egy saját maga készítette bibliográfia 1873-ból, ahol a „Megjelenésre kész kéziratok” címszó alatt felsorol egy „Szexualitás-tanulmányok. Pszichológiai kutatás férfiakra és nőkre” című német nyelvű munkát (vö. Herzer, 1986).

IV. Ami maradandó

Kertbeny az irodalomban kívánt maradandót alkotni és nyilvános sikereket elérni, de ma, ha valamiért, akkor leginkább szexualitásterminológiai újításai miatt emlékezhetünk rá. Valószínűleg az egész életét jellemző kapkodás miatt²⁹ – és mert gyaníthatóan szexualitáselméletével nem tört nyilvános babérokra – több munkája csak töredék-

²⁸ Bessenyei Nóra fordítása.

²⁹ Kertbeny elmélyültségének hiányát így örökölte meg az utókor: „a problémának csak a felvetése érdekli” (Detrich, 1936:9); „A kalandos természetű fiú sok mindennel próbálkozott... de semmi sem elégítette ki” (Vértesy, 1958:329); „megindult világcsavargójának, és ezen a leginkább neki való pályán meg is maradt halálos holtáig”, illetve „Minden nyelven beszélt, de egyen se tökéletesen” (Móra, 1936:88) vagy: „nem egészen szolid, kissé szeleverdi, mindig a magasba néző, de mindig ingoványokon futkározó szegény lunatikusa a dicsőség holdjának” (Móra, 1936:92).

ben maradt fenn, illetve eleve csak részletekben készült el. Így például korábban meglepően modernként ható és máig figyelemre méltó jogi emancipációs érveit is csupán névtelen röpiratokból és magánlevelekből ismerjük.

Életét végigkísérték a kettősségek. Bécsi születésű, német anyanyelvű volt, de magát magyarnak vallotta: „*én Bécsben születve, még sem bécsi vagyok, hanem törvényesen magyar*”, írja magáról (Kertbeny, 1880). Nyilvánvaló irodalmi ambíciói voltak, de névtelenül síkraszállt a homoszexuálisok jogaiért, és a homoszexuális emancipáció ügye köré egész elméletrendszert fabrikált. Magát több helyen – talán túlzott nyomatékkal is – „*normálszexuálisként*”, azaz heteroszexuálisként határozta meg, de naplójegyzetei arra engednek következtetni, hogy nem volt érzéketlen a férfiszépség iránt, és rendelkezett homoszexuális tapasztalattal is. A maga után hagyott nyomok is nehezen követhetők, hiszen – Móra Ferenc szavaival élve – „*[n]agyon össze van nála keverve a Wahrheit und Dichtung: sokat téved, mikor másokról beszél, de legmegbízhatatlanabb, ahol magáról szól*” (1936:88–89.).

Az 1910-es években Hatvany Lajos EGY FŐLÖSLEGES EMBER címmel kezdett Kertbenyről – befejezetlenül maradt – korrajzot írni, ahol így utal Kertbeny kettős természetére: „*Furcsa ember vagy, te Karcsi – kötekedett vele Petőfi Sándor –, hogy meg nem elégszel becsületes férfinévvel, hanem még egy női neved is van. – Tényleg, Károly Mária furcsa ember volt, két nevű és két természetű. Nőies gyöngédnek született, ellágyulónak, hívónak, becsületesnek, fogékonynak és szépért hevülónak. [...] Szeretett szeretni, szerette, ha szerették. Csak a szépet szerette, s a legkülönbe szeretetére vágyott. Mária! Vén, hiú, svindler, komisz, komédiás, kerges lelkű, irigy, irodalmi kalandor lett belőle. Károly, szegény, nyomorult Károly!*” (Hatvany, 1917: 508–509).

Alakját éppen e kettősségek teszik különlegessé. Kertbeny csapongásai többszörös identitáskeresési kísérletként értelmezhetők, amire azért kényszerült, mert a XIX. századi monolitikus identitások korszakában a társadalmi elfogadás hiányában nem volt talán sem eléggé magyar, sem eléggé irodalmár,³⁰ sem eléggé „*normálszexuális*”.

Ma Kertbeny egyik maradandó találmányát, a *homoszexuális* szót sokan zavaróan orvosi ízű kifejezésnek érzik, mivel a XIX. század végétől a XX. század utolsó harmadáig szinte teljesen kisajátította az azonos neműek közötti vonzalmakat egyfajta patológikus jellemzőként, degenerációként, illetve betegségként kezelő orvosi megközelítés. Ám ideje lenne pontosan felidézni az eredeti kontextust, és azt hangsúlyozni, hogy a homoszexuális szót Kertbeny az azonos nemű partnerek iránt vonzódnak jogi megkülönböztetése ellen vívott küzdelem keretében, meglepően modern emberjogi megközelítés alkalmazásával alkotta meg, miközben azzal érvelt, hogy egy ponton túl a modern államnak nincs joga beavatkozni polgárai magánéletébe. Ez pedig – valljuk be – máig megfontolásra érdemes üzenet.

³⁰ Móra Ferenc így idézi meg a magyar írók Kertbenyhez fűződő viszonyát: „*Íróink nem szívlelték a fiatal hebrencset, pedig hogy csimpeszkedett beléjük! Még a nevét is megfordította értük, csinálván a Benkertből Kertbenyt, s meg lévén arról győződve, hogy ennél magyarabb név már nem lehet a világon. Jókai azt mondja róla az emlékeiben, hogy Petőfi és Pákh [Albert] voltak a legkegyetlenebb pörölyei, akik ki is kalapálták Magyarországról. [...] De arról elfeledkezik Jókai, hogy a nevét mégiscsak ő magyarosította Kertbenyről Kertbölky-re*” (Móra, 1936:92).

Hivatkozások

- Deák Ágnes (1998a): KÉT PÁLYAKÉP A RENDŐRBESÚGÓK VILÁGÁBÓL. In: *Holmi* X. 3. 345–360.
- Deák Ágnes (1998b): TRANSLATOR, EDITOR, PUBLISHER, SPY. THE INFORMATIVE CAREER OF KÁROLY KERTBENY (1824–1882). In: *The Hungarian Quarterly* Vol. XXXIX. No. 149. 26–33.
- Dynes, Wayne R. szerk. (1990): ENCYCLOPEDIA OF HOMOSEXUALITY. Chicago: St James Press.
- Detrich Márta (1936): KERTBENY KÁROLY ÉS MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA. Szeged, Germanisztikai Füzetek V.
- Féray, Jean-Claude–Herzer, Manfred (1990): HOMOSEXUAL STUDIES AND POLITICS IN THE 19th CENTURY: KARL MARIA KERTBENY. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 19/1. 23–47.
- Hatvany Lajos (1917): EGY FŐLÖSLEGES EMBER. KALANDOS KORRAJZ. In: Hatvany L.: ÖT ÉVTIZED. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 508–610. (Eredetileg folytatásokban jelent meg a *Pesti Napló* 1917. májusi, júniusi, júliusi és augusztusi számaiban.)
- Herzer, Manfred (1986): KERTBENY AND THE NAMELESS LOVE. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 12/1. 1–25.
- Kennedy, Hubert (1988): ULRICHS: THE LIFE AND WORKS OF KARL HEINRICH ULRICHS, PIONEER OF THE MODERN GAY MOVEMENT. Boston: Alyson.
- Kertbeny Károly (1864–1881): NAPLÓ I–XVII. OSZK Kézirattár Duod H. 55.
- Kertbeny Károly (c. 1856): AUTOBIOGRAPHIAI JEGYZETEK. OSZK Kézirattár Oct G. 302.
- Kertbeny Károly (1880): KERTBENY ISMERETLENHEZ. OSZK Levelestár.
- Kertbeny, Karl Maria (2000): SCHRIFTEN ZUR HOMOSEXUALITÄTSFORSCHUNG. Herausgegeben von Manfred Herzer. Berlin: Verlag rosa Winkel.
- Móra Ferenc (1936): NAPOK, HOLDAK, ELMŰLT CSILLAGOK. Genius.
- Szinnyei József (1899): MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. Hornyánszky Viktor könyvkiadója.
- Takács Judit (2001): A HOMOSZEXUALITÁS TÖRTÉNETILEG VÁLTOZÓ KONTEXTUSAI. In: *Holmi* XIII. 6. 771–787.
- Takács Judit (2004): HOMOSZEXUALITÁS ÉS TÁRSADALOM. Új Mandátum.
- Vértesy Miklós (1958): KERTBENY KÁROLY. In: *A könyvtáros*, 1958/5. 329–331.
- Ulrichs, Karl Heinrich (1870): ARAXES – APPEAL FOR THE LIBERATION OF THE URNING’S NATURE FROM PENAL LAW. TO THE IMPERIAL ASSEMBLIES OF NORTH GERMANY AND AUSTRIA. (Translated by James Steakley.) In: M. Blasius–S. Phelan (szerk.): WE ARE EVERYWHERE. A HISTORICAL SOURCEBOOK OF GAY AND LESBIAN POLITICS. London–New York: Routledge, 1997. 63–65.